

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SEVİNÇ ƏSGƏRXAN QIZI RƏHİMOVA

YAZIÇI TƏNQİDİ VƏ ƏDƏBİ PROSES
(ELÇİNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FƏALİYYƏTİ
ƏSASINDA)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Vaqif Əziz oğlu Yusifli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Fəridə Ramiz qızı Səfiyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə:

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “_24_” __01__ 2014-cu il saat “___” da AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.131 – Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri içərisində Elçinin çoxşaxəli, zəngin yaradıcılığı əhəmiyyətli yer tutur. Ədəbi-bədii fikirdə “Mahmud və Məryəm”, “Ağ dəvə”, “Ölüm hökmü” romanlarının, onlarla povest və hekayənin, dram əsərlərinin, kinopovest və ssenarilərin, ədəbi-bədii esselərin müəllifi olan Elçin həm də Azərbaycan elmi-nəzəri düşüncəsini inkişaf etdirən azsaylı yazıçı-tənqidçilərdən biridir. Elçin bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri fikrin inkişafında da, demək olar ki, eyni işi görmüşdür. Bununla da o, özündən əvvəlki yazıçı, tənqidçi sələflərinin (M.F.Axundzadə, F.Köçərli, A.Sur, S.Hüseyn, Ə.Nazim, H.Zeynallı, M.Hüseyn, Ə.Sultanlı, M.Rəfili, M.Cəfər, M.Arif, M.İbrahimov, H.Arslı, K.Talıbzadə və b.) yolunu davam etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, ədəbi tənqidinin, eləcə də elmi-nəzəri fikrinin qarşısında duran problemlər, metodoloji aspektlər, təşkilati və praktik tərəflər Elçinin elmi, ədəbi-tənqidi yaradıcılığında kompleks şəkildə ortaya çıxır. Ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri fikri yeni bir mərhələyə qaldıran Elçinin yaradıcılığının bu sahəsi araşdırma üçün zəngin material verir. “Tənqid və nəsr” (B., 1999), “Bəstəkarın vətəndaş sözü” (B., 1998) monoqrafiyaları, “Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri” (B., 1981), “Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri” (B., 1999) kitabları, respublika və ümumittifaq mətbuatında ədəbi-tənqidi jurnallarda dərc olunan onlarla ədəbi-tənqidi məqalə, portret-oçerk, resenziya, ön söz, esse, səfər qeydləri, müsahibə və ədəbi düşüncələrində yazıçı ədəbi, bədii, elmi-nəzəri, mədəni, kulturoloji fikrimizin ən müxtəlif problemlərini tədqiq etmiş və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmişdir.

Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığının böyük bir hissəsini ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemlərinin tədqiqi tutur. Müasir Qərbi və Azərbaycan dramaturgiyasının nəzəri-estetik prinsipləri, poeziyamızın inkişaf problemləri, hekayə janrının təşəkkülü məsələləri, uşaq ədəbiyyatının perspektivləri və s. müasir elmi-nəzəri konsepsiyalar fonunda tədqiq və təhlil edilir.

Elçinin yaradıcılığının böyük bir hissəsi ədəbi tənqidin və ədəbi prosesin sistemli və ardıcıl şəkildə axtarışlarına həsr olunmuşdur. 1945-1965-ci il Azərbaycan bədii nəsrini ədəbi tənqidin nəzəri problemləri baxımından tədqiq etmək (“Tənqid və nəsr” monoqrafiyası) Elçinin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində axtarışlarının əsasını qoymuşdur. Sonrakı mərhələlərdə isə o, ədəbi tənqidin tarixi, elmi-nəzəri və müasir problemlərini bütün

incəliklərinə qədər araşdırmaq missiyasını üzərinə götürür. “Müasir tənqidimiz. Vəziyyət və vəzifələr”, “Uman yerdən küsərlər” (son beş ilin tənqidinə bir nəzər), “Tənqidimizin metodoloji problemləri” (birinci və ikinci məqalə), “Tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın yaradıcılıq məsələləri”, “Quyu” müəllifinə məktub” və s. məqalələrində bir tənqidçi olaraq ədəbi-ictimai mühitin və janrın ən müxtəlif problemlərini rəşional şəkildə araşdırır.

Onun ədəbi proseslə bağı yazdığı “Ədəbi proses. Olum, ya ölüm” (birinci, ikinci və üçüncü məqalə), “Bizim ədəbi prosesdə lümpençilik yaranıb.... Dəhşət budur!”, “Ədəbiyyatımızın Vaysman xəstəliyi”, “Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri” (birinci, ikinci və üçüncü məqalə) və s. məqalə, müsahibə, esse və ədəbi düşüncələrində ədəbi prosesin mərkəzində dayanan problemləri həll etmək, ədəbi prosesin yönünü, istiqamətini dəyişmək, istiqamətləndirmək işində zəngin mənbə rolunu oynayır.

Bütün bunlar yazıçı Elçinlə tənqidçi Elçini müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsinə çevirən, onun yaradıcılığını çoxşaxəli, dolğun edən amillərdən yalnız bir hissəsidir ki, burada Elçinin tənqidçi obrazı canlanmış olur. Məhz bu amillər Elçin yaradıcılığının ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsini araşdırmağı aktuallaşdırır.

Mövzunun tədqiq tarixi. Elçinin ədəbi-tənqidi fikrinə, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarına maraq ilk elmi əsərinin (“Azərbaycan bədii nəsrinə ədəbi tənqiddə” (1945-1965) adlı namizədlik dissertasiyası) yazılması dövrünə təsadüf edir. İyirmi illik bir dövrün ədəbi tənqidinin inkişaf yollarını araşdıran Elçinin faktlara yanaşması, zəngin ədəbi, bədii materialları ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə yolu ilə elmi-nəzəri təhlildən keçirməsi görkəmli alimlər Mir Cəlal Paşayevin və Mehdi Məmmədovun marağına səbəb olmuş və hər iki alim bu elmi tədqiqat əsərinə yüksək rəy vermişlər.

M.Məmmədovun “Qiymətli tədqiqat əsəri” adlı məqaləsi Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı ilə bağı ilk mətbu fikirdir. Sonralar Elçinin çoxşaxəli yaradıcılığının bu sahəsi ilə bağı yazılan məqalə və rəylərdə tənqidçinin ədəbi-ictimai təfəkkürü, erudisiyası, obyektivliyi, sözün, fikrin tənqidi kəsəri, arqumentləşdirmə bacarığı, təhlil mədəniyyəti, problematika və s. ictimai rəy səviyyəsinə yüksəldi və tezliklə tənqidçi, ədəbiyyatşünas obrazı formalaşmış oldu. K.Talıbzadənin, H.Araslının, N.Cəfərovun,

N.Şəmsizadənin, N.Paşayevanın, Ş.Alışanlının, V.Yusifli və C.Yusiflinin¹ və b. araşdırmalarında Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı bu və ya digər problemlər baxımından tədqiqata cəlb edildi. Son dövrlərdə də Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı elmi tədqiqatın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. 60-cı illərin sonundan yaradıcılığa başlayan Elçin bədii əsərlərlə yanaşı, ədəbi prosesin və ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə dair icmal, məqalə-portret, reseenziya, esse, publisistik qeyd, öçerklərlə müntəzəm şəkildə çıxış etmişdir. Elçinin ədəbi-elmi, nəzəri məsələlərlə bağlı monoqrafiyaları, mətbuat orqanlarına verdiyi ədəbi müsahibələri, çıxışları da tədqiqat obyektinə daxil edilmişdir. Bir çox məqalələri iki dildə (Azərbaycan və rus) nəşr olunduğundan rus mətbuatında dərc olunan məqalələrə zəruri hallarda istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya mövzusunun irəli gələn başlıca məqsəd Elçinin bir tənqidçi, ədəbiyyatşünas olaraq Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrindəki yerini və rolunu tənqidi yaradıcılığı fonunda tədqiq etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı vəzifələr də qarşıya qoyulmuşdur:

- Tənqid və ədəbi prosesin elmi-nəzəri inkişaf prinsipləri və xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Ədəbi tənqidin başqa janrlar (nəsr, poeziya, dramaturgiya və s.) kimi yaradıcılığın tərkib hissəsi olması amilinə nəzər yetirmək;
- Elçinin ədəbi fəaliyyəti kontekstində tənqidin mərhələ və problem təsnifatını müəyyənləşdirmək;
- Elçinin tənqidi yaradıcılığının mövzu və problematikasını aşkara çıxarmaq;
- 60-80-ci illər ədəbi prosesinin meyillərini yazıçı tədqiqində öyrənmək;
- Yazıçı tənqidi və klassik irs problemini tədqiq etmək;
- Çağdaş ədəbi prosesin inkişaf meyillərinin müəyyənləşməsində tənqidçinin rolunu üzə çıxarmaq;
- Portret, esse və ədəbi düşüncələrini çağdaş elmi-nəzəri fikir səviyyəsindən araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı Azərbaycan

¹Məmmədov M. Qiymətli tədqiqat əsəri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1970, 28 mart; Mir Cəlal. Tənqid və nəsr haqqında. Elçin. Tənqid və nəsr. Bakı: Günəş, 1999, səh. 211-213; Paşayeva N. İnsan bədii tədqiqat obyektı kimi. Bakı: XXI əsr yeni nəşr evi, 2003; Talıbzadə K. Tənqid və janrların taleyi. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1981, səh. 8-11; Alışanov Ş. Tənqidi sözün kəsəri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1987, 25 sentyabr; Yusifli V və Yusifli C. Bu nə sehrdir belə. Bakı: Elm, 1999, və s.

can ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılaraq yaradıcılığının özünəməxsus cəhətləri müəyyən olunur. Tədqiqat zamanı elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məsələlər – ədəbi prosesdə tənqidin rolu, Elçin tənqidinin özünəməxsusluğu, aktuallığı və müasirliyi, forma və janr müxtəlifliyi, ədəbiyyatla tənqidin qarşılıqlı əlaqəsi, çağdaş ədəbi prosesə təsir imkanları və s. araşdırılır. Habelə Elçin tənqidinin xüsusiyyətləri, fərdi üsluba malik olması kimi amillər ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunur.

Tədqiqatın metodoloji-nəzəri əsasları. Tədqiqatın metodoloji əsası-nı çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın elmi-nəzəri müddəaları və ədəbi tənqidin inkişaf problemləri ilə bağlı ümumi nəzəri tədqiqatlar təşkil edir. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil metodundan, tarixilik və sistemlilik prinsipindən də istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələrdə və elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil (birinci fəsil iki yarım fəslə, sonrakılar üç yarım fəslə bölünməklə), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri əsaslandırılır, obyekt, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın ayrı-ayrı fəsillərində qarşıya qoyulan digər məsələlər müxtəlif aspektlərdən izah olunur.

Tədqiqatın “**Tənqid və ədəbi prosesin nəzəri-metodoloji problemləri**” adlanan birinci fəslə iki bölümə ayrılır. “**Elçinin ədəbi fəaliyyətində tənqid: mərhələ və problem təsnifatı**” adlı birinci yarım fəsildə Elçin yaradıcılığının tərkib hissəsi olan tənqidin nəzəri aspektləri araşdırılır.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan ədəbi düşüncə sistemində özünəməxsus yeri olan tənqid XIX-XX əsrlərdə geniş fəaliyyət sferasına daxil olmuş, yüksək inkişaf mərhələsini yaşamışdır. Tənqid yaradıcılığın bir tərkib hissəsi, ayrıca janr olaraq inkişaf etdikdən sonra “yazıçı tənqidi”nin nümunələri də artmışdır. Burada hər hansı bir yazıçı, dramaturq yaxud şairin sənətkar dostları və ya klassiklər haqqında ara-sıra yazdıqları məqalələr nəzərdə tutulmur. Belə nümunələr çoxdur və XX əsrin 30-cu illərindən sonra bu cür faktlara geniş rast gəlmək olur. Elə S.Vurğun, S.Rəhimov,

İ.Əfəndiyev, R.Rza, B.Vahabzadə, Anar, A.Abdullazadə kimi sənət adamları bu üsuldən geniş istifadə etmişlər. Lakin tənqidi yaradıcılıq onların ədəbi fəaliyyətinin ana xəttini təşkil etmədiyindən bu sahə ilə müntəzəm surətdə məşğul olmamışlar. Buna baxmayaraq, ədəbi prosesin daxili qanunauyğunluqları ilə yaxından maraqlanan, ədəbi həyatı professionalıqla araşdıran yazıçı tənqidçilər də olmuşdur. Bu cəhətdən onları Axundzadə yolunun davamçıları hesab etmək olar. Belə yazıçı-tənqidçilərdən Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal Paşayevin adını çəkmək olar. Bu sənətkarların hər birinin yaradıcılığında (müqayisədə bu və ya digər dərəcədə az və ya çox olmasına baxmayaraq) tənqid müəyyən bir yer tutur, hətta demək olar ki, bədii yaradıcılıqla paralellik təşkil edir. Ancaq “yazıçı tənqidi” dedikdə ilk növbədə göz önünə Mehdi Hüseyn gəlir. Mehdi Hüseyn-dən sonra yazıçılardan həmin yolu, eyni uğurla davam etdirən məhz yazıçı Elçin olmuşdur. Tənqid Elçin yaradıcılığında keçici bir mərhələ olmamışdır, bədii əsərləri ilə birlikdə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Bu isə yazıçı üslubu ilə tənqidi üslubun qovuşuğunu yaratmışdır.

Təhlil obyektinə görə Elçin tənqidi yaradıcılığı həm ədəbiyyatın nəzəri problemlərini (bura təkcə Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikri deyil, ümumiyyətlə, dünya nəzəri fikri daxildir), həm milli və dünya ədəbiyyatı tarixi məsələlərini, həm də tənqidin öz problemlərini, inkişaf perspektivlərini əhatə edir. Elçinin tənqidi yaradıcılığında lirik haşiyələrə, bədii təxəyyülə geniş yer verilmir, qoyulmuş problem elmi-nəzəri şəkildə təhlil edilir, dəyərləndirilir və ədəbi mühitdə yeri, mövqeyi qiymətləndirilir. Elçin tənqidinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, onun mülahizələrində mütləq nəzəri, məntiqi nəticə çıxır. Bu nəticə ya tənqidçinin problem şəkildə qoyduğu məqalə (tədqiqat) boyu əsaslandırılır, ya da analitik yolla ümumiləşdirilir.

Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı dinamik və mütəhərrikdir, sosial estetik məzmunla malikdir. Daim elmi-nəzəri fikri irəliyə doğru aparır. Bütün bunlar Elçinin professional tənqidçi obrazını yaradan amillərdir. Elçinin tənqidi yaradıcılığı mərhələ və problem təsnifatı, məzmunu, ideyası, sosial estetik yükü ilə geniş və çoxşaxəlidir. Bu mənada Elçinin tənqidi yaradıcılığına öncə mərhələ baxımından nəzər salaq:

1. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi publisistika mərhələsi.
2. Ədəbi proses və ədəbi tənqidin janrları.
3. Milli ədəbi prosesin müstəqillik dövrü – təkamül mərhələsi.

Elçin ədəbi prosesdə yalnız məhsuldarlığı ilə seçilmir, həm də problemləri, təhlil metodologiyasını formalaşdırması ilə diqqəti cəlb edir. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında düşüncələr” (1971), “Aydın” və

aydınların faciəsi” (1972), “Dramaturgiyada şərtilik barədə” (1970), “Elxan fədakarlığı ilə” (1971), “Müasir tənqidimiz. Vəziyyət və vəzifələr” (1972), “Poeziyamızın bəzi yaradıcılıq problemləri” (1973), “Hekayə janrı. İmkanlarımız və iddiamız” (1976), “Daha dərin qatlara” (1977), “Uman yerdən küsərlər” (1981), “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında” (1982), “Tənqidimizin metodoloji problemləri” (1983), “Karvan yola düzülür” (1986) və s. məqalələr Elçinin tənqidi yaradıcılığında dinamik inkişafı təmin edən əsas materiallardır. Bütün bu məqalələrdə Elçin eyni vətəndaş qayəsi və vətəndaş narahatlığı ilə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın keşiyində dayanır.

Tənqidçinin bu problemlər ətrafında axtarışları professional səciyyə daşıyır: hər hansı bir problemə üzdən, səthi nəzər yetirmir, bəlkə bu problemin tədqiqatçılarından daha artıq dərinə gedir. Bu ondan irəli gəlir ki, tənqidçi dünya nəzəri-estetik irsini daha yaxşı mənimsəmişdir, elmi-nəzəri təfəkkürü hər hansı bir problemin elmi həllində ona kömək olur. Cəmiyyətdəki vətəndaş mövqeyi, obyektivlik, cəsarətlik, doğru söz demək bacarığı Elçinin tədqiqatlarında söykəndiyi ən əsas amillərdəndir. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas Ş. Alışanov yazır: “Elçinin bir tənqidçi kimi ədəbi-ictimai həyatın narahatlıq doğuran məsələlərinə çevik və rəşional şəkildə müdaxiləsi, operativliyi onun ədəbi prosesi ardıcıl izlədiyini, bu prosesdəki ən zəif həlqləri vaxtında görüb qiymətləndirdiyini təsdiq edir”¹.

Elçinin tənqidi yaradıcılığı yalnız problematika, yaradıcılıq axtarışları ilə zəngin olmamış, forma baxımından da çoxşəxəliliyini qoruyub saxlamışdır.

İkinci yarımfəsil **“Ədəbi proses yazıçı tənqidinin predmeti kimi”** adlanır.

Elçinin ədəbi proseslə bağlılığı çox sıxdır. Tənqidçi bədii prosesdə baş verən hadisələri, onun inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını dərinlən təhlil edərək, ədəbiyyatımızın ideya-estetik səviyyəsinin qaldırılmasında müstəsna rol oynamışdır. Elçin ədəbi tənqidin tarixi təcrübəsindən, nəzəri bazasından bəhrələnərək, sələflərinin yolunu davam etdirmiş və bu sahədə çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazmış, axtarışlar aparmışdır. Müasir ədəbi prosesi təhlil edərkən, tənqidçinin bütün məqalələrini birləşdirən bir ümumi cəhət xüsusi ilə qeyd etmək lazım gəlir: bu da ədəbiyyatın, sənətin dəyərləndirilməsində dəyişməz prinsiplərlə çıxış etməsidir. O, bu məqsədinə nail olmaq üçün ilk növbədə ədəbi-bədii materialı (və yaxud problemi) düzgün seçir, obyektiv dəyərləndirməyə çalışır və yüksək

¹Alışanov Ş.H. Tənqidi sözün kəsəri. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz., 1987, 25 sentyabr

ideya-estetik tələbkarlıq nümayiş etdirir.

Elçinin ədəbi proseslə bağlılığı 70-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. “Tənqid və nəsr” adlı monumental monoqrafiyasını bitirən gənc tənqidçi çox az bir müddətdə ədəbi həyatda tənqidi sözünün kəsəri, ictimai çəkisi olan professional bir tənqidçiyə çevrilir. “Dramaturgiyada şərtlilik barədə” məqaləsində tənqidçi o dövr üçün yeni olan bir problemə toxunurdu. Məqalənin predmetini müasir qərb dramaturgiyasının materiallarının təşkil etməsi tənqidçinin ədəbi prosesdə funksionallığını bir qədər də artırır.

“Elxan fədakarlığı ilə” (1971) məqaləsi də kifayət qədər polemik səciyyə daşıyırdı, ona görə ki, tənqidçi bu məqaləsi ilə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1971-ci ildə dramaturgiya və teatrla bağlı açdığı müzakirələrə qatılmışdı. Tənqidçi bu məqaləsində müasir dramaturgiyanın problemlərinə toxunur və teatrın ümumi inkişafına təsir göstərən bir çox məsələlərlə əlaqədar öz mülahizələrini bildirir. Kifayət qədər polemik olan məqalədə tənqidçi “Sahə dramları, yoxsa epiqonçuluq”, “Baş qəhrəman. O kimdir?”, “İmkanlarımız və istəklərimiz”, “Teatr və tamaşaçı” problemlərinə toxunur.

Aydın məsələdir ki, ədəbi prosesdə tənqidçinin əsas vəzifəsi bədii prosesi izləmək, ədəbi hadisə və faktları dəyərləndirməkdən ibarətdir. Ədəbi prosesdə baş verən inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını düzgün müəyyənləşdirməli, məhsuldar, səmərəli yaradıcılıq axtarışları üçün perspektivlər açmalıdır. Bu mənada Elçinin ədəbi prosesdəki rolu çoxşaxəlidir. “Nəsrimizdə müasirlik və novatorluq” (1968), “Tənqidimizin metodoloji problemləri” (birinci və ikinci məqalə, 1983), “Xoşbəxt poeziya” (1981), “Tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın yaradıcılıq məsələləri” (1989), “Aydın” və aydınların faciəsi” (1972), “Quyu” müəllifinə məktub” (1977), “Bizim ədəbi prosesdə lümpençilik yaranıb...Dəhşət budur!” (2003), “Ədəbiyyatımızın Vaysman xəstəliyi” (2006) və s. məqalələrində ədəbi prosesi bütün reallığı ilə əks etdirməyə çalışmışdır. Bu məqalələrin sanbalı, elmi-nəzəri səviyyəsi həm tənqidin ədəbi prosesdəki rolunu daha da artırır, həm də tənqidçinin nüfuzunun yüksəlməsinə səbəb olurdu. Məhz bu nüfuzun nəticəsidir ki, tənqidçi yalnız milli ədəbi prosesdə deyil, eləcə də ümumittifaq ədəbi prosesində sistemli olaraq fundamental və problematik məqalələrlə çıxış edirdi.¹

¹Tənqidin aktiv mövqeyi. “Drujba narodov”, 1980, № 12 səh. 257-258; Şeir axını: nə etməli? “Drujba narodov”, 1975, №6, səh. 248-256; Poetik görüşlər. “Komsomolskaya pravda”, 1988, 14 mart; Həqiqət, yalnız həqiqət. “Literaturnaya qazeta”, 1988, 13 fevral; Axtarışların davamı. “Drujba narodov”, 1982, №6, 5, səh. 246-252; Tənqiddə məhəllçilik əleyhinə. “Drujba narodov”, 1973, №4, 5 səh. 252-259; Xarakterin doğrulması. “Literaturnaya qazeta”, 1980, 16 iyul və s.

Belə bir faktı da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tənqidçinin “Drujba narodov” (1973, № 4) jurnalında dərc olunan “Protiv provinsii kritiki” məqaləsi jurnalın “İlin ən yaxşı məqaləsi” mükafatına layiq görülmüşdür.

Ədəbi prosesin elə bir hadisəsi olmamışdır ki, onun tənqidçilik fəaliyyətindən kənarda qalsın. Bu cəhətdən Elçinin “Olum” ya “ölüm” yox, necə olum” (1968), “Şair vətəndaş” (1969), “Tənqidçi məsuliyyəti” (1972), “Azərbaycan bədii nəsr tənqidə” (birinci və ikinci məqalə, 1973), “Şeir axını: poeziya, tənqid” (1973), “Nəsrimizdə konflikt və xarakter probleminin tədqiqi” (1979), “Tənqid və yaradıcılıq prosesi” (1978), “Tənqidin vətəndaşlığı” (1986), “Tiflis ədəbi mühitinin tədqiqi” (1977), “Ədəbi tənqidin səviyyəsini qaldıraq” (1979) və s. məqalələrində ədəbi prosesin bütün spektrlərini əhatə etməyə çalışmışdır. Ədəbi prosesi geriye çəkən problemlərdən birinə – “şeir axını”na tənqidçi “nə etməli?” məşhur sualını qoyur. Bu sual Azərbaycan poeziyasından gətirilən çoxlu nümunələrlə müasir şeir təsərrüfatımızın heç də hamısının poeziya nümunələri olmadığını bir daha aşkara çıxarır. Tənqidçi “Azərbaycan xalqı şair xalqdır” deyəminin dərinliyinə varır və bunun heç də hamının və ya çoxluğun şeir yazması kimi başa düşülməməsini ısrarla bildirir.

“Elçin tənqidi və ədəbi proses” adlı ikinci fəslin **“Nəsr və tənqidin qarşılıqlı münasibətləri müstəvisində”** adlı birinci yarım fəslində Elçinin tənqidi yaradıcılığı tarixi, ədəbi proses kontekstində nəzərdən keçirilir və qeyd olunur ki, ədəbiyyatşünas-tənqidçi Elçinin ilk tədqiqat əsəri “Tənqid və nəsr” monoqrafiyasında aşağıdakı məsələləri özündə birləşdirir:

1. Elçin bu tədqiqatı ilə ədəbi tənqidlə ədəbiyyatşünaslığın sintezini yaradır.

2. Müasirlik kateqoriyasını araşdırarkən, dövrün ədəbi prosesi üçün o qədər də səciyyəvi olmayan tədqiqatçı-nəzəriyyəçi-tənqidçi şəxsiyyətini özündə birləşdirir.

3. İyirmi illik (1945-1965) bir dövrün bədii və tənqidi məhsullarını iki zaman parametridə – keçmiş və indi – öyrənərək, kompleks şəkildə araşdırır və sistemləşdirir.

4. Böyük bir mərhələnin – tənqidini və nəsrini müasirlik kateqoriyası problemi baxımından xüsusi tədqiqat predmetinə çevirir.

Elçin bədii materiallara ayrı-ayrı nəzəri problemlər baxımından yanaşaraq, bu problemlərin bədii nəsrimizdə nə dərəcədə həll olunduğunu və araşdırıldığını tədqiq etmişdir. Tənqidçi bu problemləri də düzgün müəyyənləşdirir. Tənqidçi ümumittifaq və dünya ədəbi kontekstində çıxış edərək, üç fəsildə – üç koordinal problemi araşdırır:

1. Ədəbi tənqid və Azərbaycan bədii nəsrində müasirlik.

2. Ədəbi təhqid və Azərbaycan bədii nəsrində xarakter məsələsi.

3. Ədəbi təhqid və Azərbaycan bədii nəsrində sənətkarlıq məsələləri.

Ümumiyyətlə, təhqidçi bu problemi araşdırmaqla oxucuların və təhqidçilərin çox tez-tez söykəndiyi ənənə probleminə elmi şəkildə aydınlıq gətirir. Elçinin fikrincə:

a) Milli ənənə ilə ədəbi ənənə bir-birinin eyni deyil;

b) Milli ənənə ilə ədəbi ənənə vəhdət təşkil etməklə bərabər müəyyən hallarda eyni olmaya da bilər;

c) Ədəbi ənənə milli ənənənin əksi istiqamətdə inkişaf edə bilər və nəticədə illər keçdikdən sonra həmin milli ənənənin aradan çıxmasına kömək etmiş olar;

d) Milli ənənə qondarma ədəbi ənənənin əksinə inkişaf edə bilər və nəticədə illər keçdikdən sonra həmin ədəbi ənənənin silinib aradan qaldırılmasına səbəb olar.

Elçinin bu nəzəri formullarını artıq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsində aydın şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, hər hansı bir milli ənənə ədəbiyyatın təhqid hədəfinə də çevrilə bilər. Bəzən də hər hansı bir xalqın ədəbiyyatında həmin xalqın xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən meyillər öz təsvirini tapa və bu hal bir ənənə halını ala bilər.

Fəslin “**Təhqidin metodoloji problemləri**” yarım-fəslində təhqidin metodoloji məsələləri araşdırılaraq bütövlükdə müasir ədəbi-bədii fikrin analizi verilir. Elçin təhqidin özünə, problemlərinə nəzər yetirərək onun estetik prinsiplərini nəzəri-metodoloji cəhətdən işləyib hazırlayıb. Belə ki, “Təhqidimizin metodoloji problemləri” (birinci məqalə), “Təhqidimizin metodoloji problemləri” (ikinci məqalə), “Azərbaycan təhqidinin axtarışları”, “Təhqid və ədəbiyyatşünaslığımızın yaradıcılıq problemləri”, “Müasir təhqidimiz. Vəziyyət və vəzifələr” (Azərbaycan ədəbi təhqidi haqqında düşüncələr), “Təhqidçinin “mən”i və təhqidin problemləri” və s. məqalələrində tədqiqat obyektini ədəbi təhqidin özünüdərk problemi, metodoloji istiqamətləri və qanunauyğunluqları təşkil edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərinə və ədəbi prosesə həsr olunmuş onlarla monoqrafiya və kitabları (M.Cəfər “Həmişə bizimlə”, K.Talıbzadə “Sənətkarın şəxsiyyəti”, Ə.Mirəhmədov “Yazıçılar, talelər, əsərlər”, Ə.Ağayev “Əsrin tərənnümü”, A.Zamanov “Əməl dostları”, M.Əlioğlu “Amal və sənət”, Ə.Hüseynov “Sənət yağısı”, B.Nəbiyev “Təzə izlər sorağında”, Q.Xəlilov “İdrak və həyat”, Y.Qarayev “Poeziya və nəsr”, A.Hüseynov “Nəsr və zaman”, T.Mütəllibov “Sənət qayğıları”, X.Əlimirzəyev “Ədəbi qeydlər” və s.) təhqidin uğurları və metodoloji təsdiqi kontekstindən təhlil edən təhqidçi, ümumən təhqid təsərrüfatımız-

dakı boşluqları, qüsurları da göstərirdi. Tənqidçini ən çox narahat edən məqam isə, bir-birini təkrarlayan resenziyaların yazılmasıdır.

Elçin tənqidin metodoloji və yaradıcılıq problemləri ilə məşğul olarkən, yalnız nəzəri baxımdan fikrini əsaslandırmır, həm də ədəbi faktlarla fikrini sübut etməyə üstünlük verir. Beləliklə, tənqidin yaradıcılıq axtarışlarına həsr olunmuş məqalələrində də “tənqid necə olmalıdır” tezi ilə kifayətlənmir, onun necə olmalı olduğunu faktlarla göstərir, ədəbi prosesdəki təmayüllərin elmi təhlilini verirdi. O, tənqiddə ümumiləşdirmə nisbətində üstünlük verirdi. Hər hansı bir tədqiqatda “fikir genişliyini”, “elmi-nəzəri təfəkkür yüksəkliyini”, “yaradıcılıq psixologiyasının dərinliklərinə varmaq bacarığını” yüksək qiymətləndirirdi. Tənqidin dövrün, psixologiyanın fəlsəfəsini açmaqda çətinlik çəkməsini, bəzən isə buna heç cəhd də göstərməməsini də xüsusi vurğulayırdı. Elçin ədəbi tənqidin metodoloji problemlərini diqqət mərkəzinə çəkməsi ilə ədəbi tənqiddə mövcud olan yeknəsəkliyi aradan qaldırmağa, bədiiyin qiymətini verərkən subyektivizmə yol verməməyə, bir sözlə, janrı metodoloji qüsurlardan azad etməyə çalışırdı.

Tənqidin müxtəlif problemləri Elçinin “Tənqidçinin “mən”i və tənqidin problemləri”, “Fikrin karvanı”, “Nəsrimizdə konflikt və xarakter probleminin tədqiqi”, “Tiflis ədəbi mühitinin tədqiqi” və s. məqalələrində bu və ya digər şəkildə ifadə olunmuşdur. Tənqidin müxtəlif problemlərinə toxunan tənqidçi janrın inkişafında daha artıq estetik rol oynayan problemlərin təhlilinə və tədqiqinə geniş yer ayırır. Bu zaman tənqidçi dövrə məxsus olan sxolastika, sosioloji faktorlara, doqmatikaya, demək olar ki, müraciət etmir. Əksinə, onun fikirləri, mülahizələri, ümumiyyətlə, bədii fakta yanaşma və təhlil üsulu obyektivliyi ilə yanaşı, yeniliyi, novatorluğu ilə kəskin şəkildə seçilir.

“60-80-ci illər ədəbi prosesinin meyilləri yazıçı tənqidində” yarımfəslində isə 60-80-ci illər ədəbiyyatının ayrı-ayrı ədəbi hadisələri, yazıçı və şairlərin yaradıcılığı, eləcə də janrların inkişaf yolu fundamental şəkildə araşdırılır. Bu axtarışlar “Dramaturgiyada şərtilik barədə”, “Bəzi mülahizələr”, “Şeir axını; poeziya, tənqid”, “Xoşbəxt poeziya”, “Prodoljenie poiskov” (müasir nəsr haqqında), “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”, “Nəsr; problemlər, mülahizələr”; “Poeziya; dünənimiz, bugünümüz”, “Hekayə janrı. İmkanlarımız, iddiamız”, “Quyu” müəllifinə məktub” və s. məqalənin yazılmasına gətirib çıxarır. Bu məqalələrdə tənqidçi müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan ədəbiyyatının həm inkişaf meyillərini müəyyən-ləşdirməyə çalışır, yüksək elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparır, həm də ayrı-ayrı ədəbi hadisə və faktlara tənqidçi, vətəndaş münasibətini bildirir.

Özü də bu yazılar mövzu genişliyi ilə seçildiyi kimi, janr baxımından da rəngarəngdir: bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının sırf elmi-nəzəri problemləri qaldırılır, bir tərəfdən isə ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin, dramaturqların yaradıcılığı ilə bağlı düşüncələr, resenziyalar öz əksini tapır.

Tənqidçinin müasir Azərbaycan poeziyasının uğuru, bədii-estetik səviyyəsi, mövzu rəngarəngliyi, forma əlvanlığı, üslub müxtəlifliyi, poetik təfəkkür tərzii ilə bağlı araşdırmaları dövrün poetik mənzərəsini bütün çalarları ilə üzə çıxarır. Dövrün poeziyasına Belinskivari ekskursda tənqidçi Azərbaycan poeziyasındakı vətəndaşlıq pafosunu (S.Rüstəm, B.Azəroğlu, T.Bayram), fəlsəfi ümumiləşdirmə, hisslər aləminin mahiyyətinə varma xüsusiyyətini (R.Rza, Ə.Kərim, F.Qoca, Ə.Salahzadə), predmetlər aləminə kövrək münasibəti (Ə.Cəmil, N.Xəzri, C.Novruz, N.Həsənzadə, F.Sadiq), təbiəti duymaq və poetik mənalandırmaq bacarığı (M.Rahim, H.Hüseynzadə, M.Yaqub), həyat hadisələrini yenidən kəşf etmək meyli (B.Vahabzadə), uşaq psixologiyasına bələd olma (M.Rzaquluzadə, T.Elçin, X.Əlibəyli, M.Əliyev, İ.Tapdıq) və s. xüsusiyyətlərini son dərəcə dəqiqlik və professionallıqla müəyyənləşdirir. Hələ bu, Azərbaycan poeziyasının ümumi mənzərəsini tam əhatə etmir. Bu mənzərənin tamlığını, bütövlüyünü təmin etmək üçün tənqidçi Qabilin, Ə.Kürçaylının, M.Arazın, S.Tahirin, F.Mehdinin, M.İsmayılın, A.Abdullazadənin, V.Nəsinin, Ç.Əlioğlunun, S.Sərxanlının, A.Zeynallının, R.Zəkanın, V.Əzizin, A.Abdullanın yaradıcılığına nəzər yetirərək onların poetik “mən”lərinin yerini müəyyənləşdirir. Azərbaycan poeziya məkanında hər birinin xüsusi yeri və çəkisi olan bu şairlərin bədii məhsullarını yüksək tənqidçi təfəkkürü ilə analiz edən Elçin poeziyamızın naqis cəhətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- sırf poetika məsələləri ilə əlaqədar nöqsan və kəsirlər;
- bədii-estetik kateqoriya kimi müasirlik anlayışının dərkindəki və bədiyyatda əksindəki məhdudiyyət.

Yazıçıları roman, povest, yaxud hekayə yazanlara bölməyin də doğru təsnifat olmamasına diqqəti çəkən tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının timsalında da bunu təsdiq edir. M.İbrahimov, S.Rəhimov, Mir Cəlal, Əbülhəsən, İ.Əfəndiyev, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, B.Bayramov, İ.Hüseynov, S.Qədirzadə, H.Abbasadə, S.Süleymanov, İ.Məlikzadə, Anar, Y.Səmədoğlu, S.Azəri, Ə.Əylisli yaxşı roman, povest müəllifi olmaqla yanaşı, həm də hekayə müəllifləri kimi tanınırlar. Müasir Azərbaycan hekayəsinin yeni mərhələdə formalaşdığını qeyd edən tənqidçi əldə etdiyi nailiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

- a) mövzu rəngarəngliyi;

- b) problematika vüsəti;
- c) xarakterlər qalereyasının zənginliyi;
- d) sənətkarlığın artması, estetik kamillik.

60-80-ci illər uşaq ədəbiyyatının inkişaf meyillərinə də tənqidçi biganə qalmamış, özünün zəhmət və axtarış tələb edən tədqiqat xarakterli "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında" məqaləsində janrın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

“Elçin və ədəbi irs problemi” adlanan sonuncu fəslin “Klassik irsə münasibət məsələləri” yarım fəslində klassik ədəbi irsin mövzu, problematika, poetika məsələlərini yeni baxışla, ədəbi-tənqidi meyarlarla qiymətləndirmək Elçin yaradıcılığının başlıca istiqamətlərindən biri hesab olunur. Elçinin elmi-tənqidi yaradıcılığının ünvanını tənqidçi özü bir kitabının adında olduqca dəqiqliklə müəyyənləşdirmişdir: “Klassiklər və müasirlər”. Kitabda ədəbi-bədii fikrimizin müasir mərhələsi ilə bağlı təhlillərində Elçin, hər şeydən əvvəl, bir peşəkar tənqidçi kimi çıxış edirsə, klassik ədəbiyyatımıza yanaşmada daha çox ədəbiyyatşünas alim olaraq tədqiqatlar aparır. Tənqidi təfəkkürün axtarırları ilə elmi təfəkkürün axtarırlarının sintezi ədəbiyyatşünas-tənqidçinin klassik irsə münasibətində bütün parametrləri ilə üzə çıxır.

Elçin “Klassik aşiq poeziyasında “dünya” obrazı” tədqiqatında ilk dəfə olaraq aşiq poeziyasının poetikasında dünyanı bir obraz kimi səciyyələndirərək onun bədii, fəlsəfi məzmununu açır.

Elçin aşiq poeziyası ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a da müraciət edir, ən qədim dövrdən bəri epoxaların dəyişməsi, nəsillərin bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq, bu kitabın öz təzəliyini, tərəvətini saxladığını söyləyir. İki yüz ilə yaxındır ki, tədqiqatçılar (F.Dits, T.Nyoldeke, V.Bartold, F.Köprülü, H.Arslı, O.Ş.Gökay, Ə.Abid, J.Jirmunski, M.Təhmasib və b.) tərəfindən müxtəlif problemlər baxımından tədqiq olunan “Dədə Qorqud” kitabına tədqiqatçının müraciəti tamamilə təbiidir. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” aliliyi” məqaləsində tədqiqatçı heç də hansısa problemi yenidən işləməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır, kiçik bir məqalədə buna nail olmaq mümkün də deyil, ancaq qorqudşünaslığın tarixinə, keçib gəldiyi yola ümumi nəzər salmaq, onu bugünkü elmi-nəzəri səviyyə mövqeyindən qiymətləndirmək, ayrı-ayrı problemlərə tədqiqatçı, vətəndaş münasibəti bildirmək istəyini həyata keçirir. Eləcə də bu qədim yazılı abidənin tarixi taleyi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı orijinal mülahizələr söyləyir.

Elçinin ədəbi irslə bağlı yaradıcılığı problematika və mövzu baxımından geniş və hərtərəflidir: M.F.Axundovdan tutmuş müasiri olan klassik-

lərədək (M.Şəhriyar) tədqiq edir. Tənqidçini ən çox düşündürən cəhət klassik ədəbi irsdən gələcəyə yol alan vətəndaşlıqdır. M.F.Axundov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda tənqidçinin vətəndaşlıq axtarışları daha qabarıq xarakter daşıyır. Çünki zaman dəyişdikcə bu sənətkarlara münasibətdə də yeni baxış, yeni qiymətləndirmə təzahür edir. Bu mənada tənqidçi onların yaradıcılığına yalnız bugünkü meyarlarla yanaşmır, həm də dövrün, zamanın, eləcə də gələcəyin kontekstini əsas götürür.

“Portretlər, esselər və ədəbi düşüncələr” yarımfəslində Elçini professional bir tənqidçi, ədəbiyyatşünas kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri (və ən əsası!), şübhəsiz, ədəbi tənqidin bütün formalarından maksimum istifadə etməsidir. Orijinal üslub, təhlil manerası, nəzəri araşdırmalar, fəlsəfi, publisistik üslub, obrazlılıq bu formaları birləşdirən və ümumiləşdirən cəhətə çevrilir.

“Yaxın, uzaq Türkiyə” publisistik əsəri, “Fikrin karvanı” essesi, eləcə də son dövrlərdə yazdığı “Ədəbi düşüncələr”i tənqidimizdə tamamilə orijinal düşüncə tərzinin inkişafına yol açır.

Elçinin tənqidi yaradıcılığında portret-məqalə janrını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir: belə ki, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatına, fəaliyyətinə həsr edilmiş portret-məqalələrində həmin adamların obrazlarını dəqiq, sərrast, sanki bir rəssam olaraq, yarada bilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu portret-məqalələrin bir hissəsi siyasi baxışların dəyişdiyi bir zamanda yazılmasına rəğmən, təfərrüatların dəqiqliyi, qiymətlərin səhihliyi və sabitliyi ilə bu gün də elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Elçinin portret-məqalələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında görkəmli rol oynamış şəxsiyyətlərlə bağlı portret-məqalələr: “Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti”, “Məmməd Əmin Rəsulzadə” və s.

2. Azərbaycan ədəbi şəxsiyyətləri haqqında portret-məqalələr: “Məsuliyyət böyük məsələdir” (C.Cabbarlı), “Mənim könlüm deyir ki...” (M.Müşfiq), “Mənim fikirlərim haqdır...” (M.F.Axundov), “O işıq əsla sönməz...” (Ö.F.Nəmanzadə), “Əlyazmalar yanmır” (Y.V.Çəmənəminli).

3. Ədəbiyyatşünas, tənqidçi həmkarları haqqında portret-məqalələr: “Xalqa xidmət əzmi ilə” (A.Zamanov), “Dəyişməzlik” (M.Arif), “Məmməd Cəfər” və s.

4. Dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında portret-məqalələr: “Vilyam Şekspir haqqında söz”, “Bizimçün qalan sənət” (Molyer), “Şoloxov haq-

qında söz” və s.

5. Sənət və şəxsiyyətlər barədə portret-etüdlər: “Xoşbəxt poeziya” (R.Rza poeziyası haqqında düşüncələr), “Ədəbi gün sorasında” (Mədinə Gülgün poeziyası barədə), “Əlimdədir hələ qələm” (S.Vurğun poeziyası haqqında düşüncələr), “Təşrif buyur, gedək bağa” (Aşıq Ələsgər poeziyası barədə), “Heydər baba, yolum sənnən kəc oldu” (M.Şəhriyar), “Mən özüm Azərbaycandanam” (Ümmül-Banu haqqında), “Çiçəklər açılanda” (Sabir Süleymanov barədə), “Hekayə haqqında etüdlər” və s.

Elçin tənqidin səfər qeydləri, esse, ədəbi düşüncələr kimi özünəməxsus janrlarından da yeri gəldikcə istifadə edərək ədəbi tənqidimizi forma cəhətdən zənginləşdirmişdir. Bu cəhətdən onun 1979-cu ildə Türkiyə Yazarlar Sindikatının dəvəti ilə ilk dəfə Türkiyəyə gedib qayıtdıqdan sonra yazdığı "Yaxın, uzaq Türkiyə" publisistik очерkinə nəzər yetirmək kifayətdir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, Elçindən əvvəl Türkiyəyə yazıçı-tənqidçi olaraq ilk səfər edən M.Hüseyn olmuşdur. M.Hüseynəndən on beş il sonra Türkiyəyə səfər etməsi və gəldikdən sonra təəssüratlarını ədəbi ictimaiyyətlə bölüşməsi ("Azərbaycan", 1980, №6) ədəbi mühitdə olduqca maraqla qarşılanmışdı. "Yaxın, uzaq Türkiyə" publisistik очерkinin yazılması bir neçə cəhətdən səciyyəvi idi:

- a) bu əsərdə Elçin ədəbi yaradıcılığının yeni bir keyfiyyəti üzə çıxır;
- b) bədii və elmi publisistika vəhdətdə çıxış edir;
- c) müəllif yalnız maraqlı səfər təəssüratlarını təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də təhlil və şərhərlə müəyyən nəticələrə gəlir;
- ç) Azərbaycan oxucusunu Türkiyə ədəbi-ictimai fikri ilə yaxından tanış edir;
- d) Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına nəzər yetirilir;
- e) Türkiyədə – Qarsda, Ərzurumda yaşayan azərbaycanlılar haqqında ilk dəfə məlumat verilir.

Təxminən 30 çap vərəqi həcmində olan bu “kiçicik hissəcik”ləri bir yerə toplayaraq, yarımçıqları bərpa edib “Ədəbi düşüncələr” adı ilə çap etdirməsi esse ilə qeydlərin hibrid janrını yaratmışdır. Fikrimizcə, “Ədəbi düşüncələr” “tənqidi pritça”ya daha çox uyğun gəlir.

Elçinin “Ədəbi düşüncələr”ində yaşadığı dövrün ictimai-tarixi həyatının özünəməxsusluqları əks olunur. Bu düşüncələri oxuyarkən, istə-istəməz, həmin dövrün ictimai-siyasi, estetik, mədəni mühitinin yaradıcılıq atmosferi barədə müəyyən qənaətlərə gəlmək mümkün olur. Eyni zamanda “Ədəbi düşüncələr”də tənqidçinin özünün yazıçı, vətəndaş aləmini, eləcə də ictimai mühitdəki hadisə və meyarlara münasibətini öyrənmək mümkündür. Xüsusilə, siyasi sistemin sənətə, bədii yaradıcılığa

münasibətini açan faktların bu düşüncələrdə yer alması Elçinin bu problem ətrafında sistemli düşünməsini və bir sənətkar olaraq narahatlıq keçirməsini göstərir.

Dissertasiyanın **“Ədəbiyyatı yenidən dəyərləndirmə və çağdaş ədəbi tənqidin yaradıcılıq problemləri”** yarımfaslında 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəlləri mədəni-kulturoloji təfəkkürdə gedən yeniləşmə, demokratikləşmə prosesindən bəhs edilir. Köhnə cəmiyyətin dağılması, yeninin qurulması bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbi düşüncədə də baş verir. Sosialist realizminin süqutundan sonra yeni cəmiyyətdə fərqli qiymətləndirmə meyarları ortaya çıxır. Daha çox inkar etməklə özünü büruzə verən yeni yanaşma yalnız mövcud ədəbi prosesi və onun ayrı-ayrı nümayəndələrini əhatə etmirdi. Həm də yaxın və uzaq keçmişə nəzər salırdı. Tənqidçi öncə tədqiqatlarında döənə-döənə ədəbi irslərinə müraciət etdiyi M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanovu müdafiəyə qalxır.

Yazıçı-tənqidçi burada sovet dövrü ədəbiyyatı ilə tənqidin münasibətlərinə də yenidən nəzər salır: sovet dövrü ədəbi tənqidi ilə müasir dövr (XXI əsr) ədəbi tənqidi arasındakı fərqdə böyük bir keyfiyyət dəyişikliyi olduğunu müşahidə edir. Müasir tənqidin sovet dövrü ideoloji-inzibati-nəzarətçilik vəzifəsindən azad olması onun bilavasitə öz işi ilə bədii-estetik təhlillə məşğul olmasına geniş imkan yaradır. Tənqidçi haqlı olaraq bu imkandan “ədəbi tənqid yararlanı bilirmi?” sualına cavab axtarır.

Elçin ədəbi tənqidin, ümumiyyətlə, özünütəhlilini və özünütənqidini obyektiv hal kimi qiymətləndirir və bu cür özünütəhlillərin yeni mərhələdə janrın inkişafına təkan olduğunu vurğulayır. Lakin bir şərtlə ki, bu təhlillər və tənqidlər fakta, nəzəri arqumentlərə söykənmiş olsun. “Azərbaycanda tənqid yoxdur” başlıqlı icmalda məqalənin adındakı hökm əsaslandırılmayıanda həmin fikri yalnız məqalənin özünə, səviyyəsinə aid etmək olar. Tənqidçi bu cəhətdən ədəbi tənqidimizi irəli aparan, onu düzgün istiqamətə yönəldən tənqidçilərin də fikirlərinə istinad edir. Y.Qarayevin, Ş.Salmanovun, V.Yusiflinin, A.Əmrahoğlunun, T.Əlişanoğlunun, Ə.Cahangirin, C.Yusiflinin, B.Əlibəylinin məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatının müasir mərhələsi ilə bağlı fikir və mülahizələr “Azərbaycanda tənqid yoxdur” fikrini inkar edir.

Beləliklə, Elçin çağdaş ədəbi prosesin nəinki görünən və görünməyən tərəflərini üzə çıxarır, eləcə də bütövlükdə ədəbiyyatımıza, onun problemlərinə nəzər salır, təhlil və tədqiq edir, problemin dərinliklərinə nüfuz edir, qüsurlarını aşkara çıxarır. Eyni zamanda, intellektual düşüncəsi, yazı tərzii ilə tənqidi irəli aparmağa çalışır.

“Nəticə”də Elçinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığının fundamentallığı, çoxşaxəliliyi, canlılığı və emosionallığı, ədəbi prosesə təsir etmək imkanı və s. təhlil edilmiş və müəyyən elmi qənaətlərə gəlinmişdir. Belə bir fikir vurğulanmışdır ki, yazıçı-tənqidçinin fəaliyyətdə olduğu dövrdə ədəbiyyatın elə bir böyük faktı olmamışdır ki, ona münasibət bildirməmiş olsun.

Göstərilmişdir ki, ədəbi tənqidin tarixi inkişaf prosesi, təcrübəsi, təfəkkürün bir forması olaraq inikası, ədəbi fikrin təşəkkülündəki rolu, ictimai, ədəbi-bədii fikrə təsiri onun nəsr, poeziya, dramaturgiya kimi bir janr, yaradıcılıq növü olduğunu deməyə əsas verir. Belə bir fikir də qeyd olunur ki, ədəbi tənqidin özünəməxsus spesifikasiyası, funksiyası, metodoloji aspektləri, bədii prosesdə ideya-estetik, nəzəri prinsipləri mövcuddur və onu ədəbi prosesdən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, ondan kənarda da araşdırmaq mümkün deyil. Yaradıcılığının tərkib hissəsi olaraq tənqid Elçinin ədəbi fəaliyyətində keçici olmamış, digər janrlar – nəsr və dramaturgiya ilə eyni statusda çıxış etmişdir. Elçin ədəbi tənqidinin müasirliyi, intellektuallığı, elmiliyi, funksionallığı onun bütün dövrlərdə aktuallığını təmin edən amillərdəndir. Elçin ədəbi tənqidi bədiiiliklə elmiliyin vəhdətidir; emosional olduğu qədər də, elmidir, məntiqidir.

Mövzu ilə bağlı dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. Elçin tənqidində müasirlik axtarışları. Filologiya məsələləri. II buraxılış. Bakı: Nurlan, 2008, səh. 298-306
2. Elçinin ədəbi fəaliyyətində tənqid: mərhələ və problem təsnifatı. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 3 (63). Bakı, 2008, səh. 103-104
3. Ədəbi proses yazıçı tənqidinin predmeti kimi. Filologiya məsələləri. IV buraxılış. Bakı: Nurlan, 2008, səh. 338-343
4. Критические и методологические проблемы в творчестве Эльчина. Ученые записки Таврического Национального Университета им.В.И. Вернадского. Том 22 (61), № 3, Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2009, стр.183-186
5. Elçinin ədəbi fəaliyyətində tənqid: mərhələ və problem təsnifatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. II buraxılış. Bakı: Nurlan, 2008, səh.199-202
6. Elçinin yaradıcılığında portret məqalə janrı. Azərbaycan Milli

- Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu. Axtarışlar. Bakı, 2013, № 2, səh. 79-82
7. Tənqidin metodoloji problemləri. Filologiya məsələləri. VI buraxılış. Bakı, 2013, səh. 381-388
 8. Elçinin klassik irsə münasibəti müstəvəsində “dünya” obrazı. AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda Vəsim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 27-28 iyun, 2013, səh. 496-497
 9. Литературный процесс 60-80-х годов в критике Эльчина. Русскоязычие и би(поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты. Материалы VI Международной научно-методической конференции, 11-12 апреля 2013 года, Пятигорск, стр. 47-49

**ПИСАТЕЛЬСКАЯ КРИТИКА И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС
(НА ОСНОВЕ ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПИСАТЕЛЯ
ЭЛЬЧИНА)**

РЕЗЮМЕ

В резюмируемой диссертации впервые в монографическом плане исследована литературно-критическая деятельность видного представителя азербайджанской литературы Эльчина как один из приоритетов его многожанрового творчества. Литературно-критическое творчество писателя привлекается к системному исследованию в плане формы, стиливого своеобразия, методологических приоритетов в контексте ведущих тенденций современного ему литературного процесса, в частности его собственных художественных поисков.

Диссертация состоит из введения, трех глав (I глава состоит из двух разделов, каждая из последующих – из трех разделов), заключения и списка литературы. Во введении обоснованы актуальность, объект и предмет исследования, определены его цель и задачи, научная новизна, степень изученности темы, теоретическая и практическая ценность.

В первой главе – «Критика и теоретико-методологические проблемы литературного процесса» – в соответствующих разделах рассмотрены место критики в многосторонней литературной деятельности писателя (этапы и классификация проблем); литературный процесс как предмет писательской критики.

Во второй главе под названием «Критическая деятельность Эльчина и литературный процесс» в соответствующих разделах исследованы такие аспекты указанной проблемы, как взаимоотношения прозы и критики; методологические проблемы критики; тенденции литературного процесса 60-80-х годов в писательской критике.

В третьей главе – «Эльчин и проблема классического наследия» – в соответствующих разделах освещены такие вопросы, как проблема оценки классического наследия, жанры портрета, эссе и литературных размышлений; аксиальные векторы переосмысления литературного опыта и творческие проблемы литературной критики.

В Заключении обобщены факторы литературно-критической деятельности Эльчина, дана оценка его роли и позиции в развитии азербайджанской литературно-критической, эстетической мысли XX века.

WRITER'S CRITIQUE AND LITERARY PROCESS
(based on Azerbaijani writer Elchin's literary-critical works)

SUMMARY

The thesis on the topic of "Writer's critique and literary process" (based on Elchin's literary-critical works) is dedicated to the critical activity of Elchin, one of priority fields of the well-known Azerbaijani writer. The thesis deals with complex analysis of the form, structural and stylistic richness, his creative researches and methodological problems.

The thesis consists of an Introduction, three chapters (the first one is divided into two sub-chapters and the remained two chapters into three sub-chapters), conclusion and the list of references. The Introduction looks into actuality of the thesis, object and subject, goals and duties, scientific novelty, level of study and practical importance of the research. The literary-critical works by Elchin are analyzed firstly in the Azerbaijani literary criticism complexly, which determines their original features.

In the first chapter of the research ("**Theoretical and methodological problems of the critique and literary process**") there are specified the stage and problematic classification in Elchin's literary works, as well as their theoretical and methodological aspects. The author envisages the literary process as a subject of the critique and pays special attention to the growth of the role of genre in revealing of the idea layers of the literary text.

The second chapter of the thesis ("**Critical works by Elchin and literary process**") deals with an analysis of the history of Elchin's critical works on the context of the literary process. One of the problems of Elchin's creative activity's priorities implies the study of the modern literary thoughts and determining the activity regulating the literary environment showing the way to it in case of need. To this extent Elchin has analysed the separate literary events of the literature of 60-80's, the works of separate writers and poets, as well as the way of development of genres in fundamental way.

In the third chapter ("**Elchin and the problem of literary heritage**") there is analysed a problem of evaluation of the classical heritage embracing the various issues as a content, problems and matters of poetics. This chapter embraces also the writer's literary thoughts. The synthesis of searches of critical mentality and scientific thoughts is revealed in the attitude of the writer towards classical heritage with all parameters.

The **Conclusion** makes a generalization of factors typifying Elchin's literary-critical activity and evaluates his role and position in forming of Azerbaijani literary-critical and aesthetic thought of the twentieth century.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

РАГИМОВА СЕВИНДЖ АСКЕРХАН кызы

**ПИСАТЕЛЬСКАЯ КРИТИКА И ЛИТЕРАТУРНЫЙ
ПРОЦЕСС (НА ОСНОВЕ ЛИТЕРАТУРНО-
КРИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПИСАТЕЛЯ ЭЛЬЧИНА)**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2013

